

II. Lipót belga uralkodó és Kongó Szabad Állama (1885–1908): historiográfiai áttekintés¹

Szabó Loránd

II. Lipót belga király (1865–1909) egyben Kongó Szabad Állam szuverén ura is volt (1885–1908). Kongójának közigazgatásában nem helybeliek, hanem belga alattvalói (és kisebb számban egyéb európaiak) dolgoztak. Kongó Szabad Állam legfelső vezetése – a főbb minisztériumoknak megfelelő hármas tagolódású irányító testülete – Brüsszelben működött.

Már a kortársakban is sok vitát váltott ki, hogy az uralkodó afrikai birtokát minek tekintsék, önálló államnak vagy a szomszédos területekhez hasonló gyarmatnak. Noha *de jure* önálló, Belgiummal csupán perszónálunióban lévő területként létezett Kongó Szabad Állam, *de facto* annak gyarmataként működött, s ezt már a korabeliek szóhasználata is megerősítette, hiszen – részben a minden szempontból gyarmatként működő szomszédos Francia Kongótól való megkülönböztetés érdekében – emlegették Belga Kongóként, a belgák pedig a „mi Kongónk” elnevezéssel illették.

A terület erőforrásainak intenzív, erőszakot korántsem nélkülöző kiaknázása szintén az érdeklődés középpontjába állította az országot és szuverén uralkodóját, mivel Kongó megalakulásakor II. Lipót éppen Afrikával kapcsolatos filantróp nézeteit hangoztatta, s azok kongói megvalósítását tűzte zászlajára. Eme ellentmondás miatt a kritika összűzébe került a huszadik század elején, majd végül a terület valóban belga gyarmat lett 1908-ban.

A gyarmati időkben ismét inkább a pozitív hangok erősödtek, majd közel fél évszázad elteltével új levéltári források is hozzáférhetővé váltak, s az 1950-es években kezdett árnyaltabb kép kibontakozni. A gyarmat 1960-as függetlenné válása és az utána következő mozgalmas események ismét felkeltették a nemzetközi közvélemény figyelmét, s megszorodtak a terület európai kézbe való kerülésének időszakáról szóló munkák, mind árnyaltabb, mind pedig a frissen szabaddá vált afrikai területek identitáskereső, zelóta kutatóinak és a kommunista országok antiimperialista történészeinek hevesen bíráló írásai.

Az 1980-as években az uralkodó titkos „magánlevéltárának” előkerülése (a Goffinet-gyűjteményé) és Kongó megszerzésének évfordulója több új ismerettel gazdagította az érdeklődőket. Az 1990-es években az Afrika felosztásáért folyó versenyfutás (a *scramble*) nagyjából egy évszázados évfordulója, továbbá a Kongó-medence aktuálpolitikai eseményei Kongóra és II. Lipótra is megint ráterelték a figyelmet. Ez egybeesett a „történelem fekete könyveinek” hullámával, s igyekeztek egybemosni az ottani erőszakos cselekedeteket a szintén évfordulós (közel fél évszázados) náci genocídiummal.

Az eltelt bő évszázad során számos feldolgozás született, amelyek az érintett témán belül számos alkérdést boncolgatnak. A tanulmány – a teljesség igénye nélkül – megkísérelti az áttekintést, röviden felsorolva a fontosabb munkákat.

BELGIUMMAL FOGLALKOZÓ MUNKÁK

Noha független, modern államisággal bíró országról Belgium esetében csak 1830-tól beszélhetünk, és a mai területének hozzávetőleges egysége is csak az újkor elejére tekinthet vissza, a történetét feldolgozó könyvek sokszor az őskori, de legalábbis a római kori helyzet ismertetésével indítják Belgium történetét, ami az identitásteremtő mítoszok létrejöttében és megerősítésében fontos szerepet játszik. Belgium XIX. századi történetét utolsó kötetekben igen részletesen taglaló, nagyszabású vállalkozás volt PIRENNE, HENRI: *Histoire de Belgique* című műve (7 kötet, Maurice Lamertin, Bruxelles, 1900–1932), amely sokáig referenciának számított, s ma is használható. A következő átfogó munka holland nyelven íródott, VAN HOUTTE, JAN ALBERT et al. (szerk.): *Algemene geschiedenis der Nederlanden* (12 kötet, W. De Haan, Utrecht – Antwerpen, 1949–1958), ez egész Németalföld területének történetét felöleli, de a két országot, Belgiumot és Hollandiát elkülönítve kezeli, kapcsolataikra nem tér ki.

Segítségére lehetnek a kutatónak az életrajzi lexikonok, így a *Biographie nationale* (44 kötet, Académie Royale de la Belgique, Bruxelles, 1866–1986) és folytatása, a *Nouvelle biographie nationale* (5 kötet, 1988 óta), valamint a *Nationaal Biografisch Woordenboek* (12 kötet, Koninklijke Academie van België, Brussel, 1964 óta). Az általános, tömör történeti lexikonok között találjuk az egész Németalföldet felölelő, így sok tekintetben hiányos VOLMULLER, HENDRIK. W. J. (szerk.): *Nijhoff's Geschiedenislexicon. Nederland en België* (Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage – Antwerpen, 1981) és HASQUIN, HERVÉ (szerk.): *Dictionnaire d'Histoire de Belgique. 20 siècles d'institutions, les hommes, les faits* (Didier Hatier, Namur, 1988, azóta megjelent egy javított és bővített kiadás) kötetét. A Belga Királyság Külügyminisztériuma egy bevezető kommentárokkal ellátott szöveggyűjteményt adott ki, amely szemelvényeivel szintén hasznos segítséget adhat az önálló Belgium történetével kapcsolatban különböző témákban kutatóknak: MAES, LOUIS-THÉODORE – VAN SANTBERGEN, RENÉ (szerk.): *Documents d'histoire de Belgique. Tome II. La Belgique contemporaine. De 1830 à nos jours* (Ministère des Affaires Étrangères, du Commerce Extérieur et de la Coopération au Développement, Bruxelles, 1978).

A rövidebb, Belgium történetét feldolgozó munkák között meg kell említenünk a népszerűsítő jellegűeket is. A második világháború előtti, hivatalos álláspontot tükrözőkre jellemző példa VAN KALKEN, FRANS: *Histoire de Belgique* (Office de Publicité, Bruxelles, 1931). 1945 után Franciaországban jelent meg DHONDT, JEAN: *Histoire de la Belgique* (Que sais-je ? N°319, P.U.F., Paris, 1968), majd Belgiumban a királyi dinasztiának láthatóan elkötelezett DUMONT, GEORGES-HENRI: *Histoire des Belges* (4 kötet, Dessart, Bruxelles, 1956). Különösen a belga állam fennállásának 150. évfordulója körül szaporodtak meg az ilyen típusú könyvek: a már említett DUMONT, GEORGES-HENRI: *Histoire de la Belgique* (Hachette, s. l. [Paris], 1977, azóta javított és bővített kiadások), a hollandajkúak által sokat forgatott DHONDT, RIK C. F. – HOICHEPIED, G.: *België 1830–1980* (Van In, Lier, 1980), továbbá D'HAENENS, ALBERT (szerk.): *La Belgique, Sociétés et cultures depuis 150 ans, 1830–1980* (Créadif, Bruxelles, 1980). Szintén Franciaországban jelent meg a nagyközönségnek készített országtörténeti sorozatban BITSCH, MARIE-THÉRÈSE: *Histoire de la Belgique* (Hatier, Paris, 1992). Magyar nyelven az egyetlen, a szerző által ismert átfogó ismeretterjesztő mű KARSAI LÁSZLÓ: *Flamandok és vallonok* (Kossuth, Budapest, 1986), amely azonban mára több szempontból is idejét múlttá vált, valamint egy Belgiumba szakadt hazánkfiát írt a franciaajkú közönségnek egy a belga-magyar kapcsolatokat számba vevő munkát, DE KUN, NICOLAS könyve már a következő alfejezethez vezet minket: *Onze siècles de relations belgo-hongroises et luxembourgo-hongroises* (Magyar Ház/ Maison de la Hongrie, Bruxelles, 1999).

BELGIUM NEMZETKÖZI KAPCSOLATAI

Az értekezés által behatárolt időszakra vonatkozóan az ország politikai történetét, diplomáciai és nemzetközi kapcsolatait tudományos igénnyel vizsgáló összefoglaló művek közt az első LUYKX, THEO: *Politieke geschiedenis van België van 1789 tot heden* (Elsevier, Amsterdam – Brussel, 1964, azóta több kiadás), mely tényszerű, megbízható. Két jól szerkesztett, azóta több kiadást (javítást és bővítést) is megért írás született a nyolcvanas években: WITTE, ELS – CRAEYBECKX, JAN: *Politieke Geschiedenis van België sinds 1830. Spanningen in een burgerlijke democratie* (Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij, Antwerpen, 1981, megjelent franciául is) és MABILLE, XAVIER: *Histoire politique de la Belgique. Facteurs et acteurs de changement* (CRISP, Bruxelles, 1986, azóta több javított és bővített kiadás). Nagyívű munka KOSSMANN, ERNST HEINRICH: *De Lage Landen, 1780–1940. Anderhalve eeuw Nederland en België* (Elsevier, Amsterdam – Brussel, 1986, megjelent angolul is)² című könyve, amely egységes szemlélettel közelít Hollandia és Belgium történetéhez, s lényegretörően kommentált bibliográfiával van ellátva.

Kifejezetten a külkapcsolatokkal foglalkozó írások közül az első rövidebb, huszadik századi elemzése a belga semlegességi politikának DE RIDDER, ALFRED: *La Belgique et les puissances européennes*. in Jean DEHARVENG (szerk.): *Histoire de la Belgique contemporaine, 1830–1914* (3 kötet, Albert Dewit, Bruxelles, 1928–1930), majd később, jócskán a semlegesség feladása után egy alaposabb elemzést készített LADEMACHER, HORST: *Die belgische Neutralität als Problem der europäischen Politik, 1830–1914* (Röhrscheid, Bonn, 1971). A következő két évtizedben több – részben külföldi – összefoglalás is elkészült: HELMREICH, JONATHAN E.: *Belgium and Europe. A Study in Small Power Diplomacy* (Mouton, The Hague – Paris, 1976); SPEECKAERT, GEORGES PATRICK: *Le premier siècle de coopération internationale, 1815–1914. L'apport de la Belgique* (Union des Associations Internationales, Bruxelles, 1980) a nemzetközi együttműködés nemzeti gyökereit kutatta; TAMSE, COENRAAD ARNOLD: *Belgium and the Netherlands. Small Countries in the 19th Century*. in KOSÁRY DOMONKOS (szerk.): *Les « petits Etats » face aux changements culturels, politiques et économiques de 1750 à 1914. 16e Congrès International des Sciences Historiques, Stuttgart; 25 août – 1er septembre 1985. (Université de Lausanne, Lausanne, 1985: 41–53.)* tanulmánya remek összegzést és bibliográfiai tájékoztatást adott az addig jelentekről. A következő tanulmánykötet két 1984-es kongresszus anyagát ölelte fel: DUMOULIN, MICHEL – STOLS, EDDY (szerk.): *La Belgique et l'étranger aux XIXe et XXe siècles* (Université de Louvain, Louvain-la-Neuve, Collège Erasme – Nauwelaerts, Bruxelles, 1987). Egy évtizeddel később viszont megjelent az I. és II. Lipót által folytatott külpolitikáról a Goffinet-levéltár³ anyagainak felhasználásával VIAENE, VINCENT egy rövid tanulmánya is: *La monarchie et la position de la Belgique en Europe sous Léopold Ier et Léopold II (1831–1909)*. in JANSSENS, GUSTAAF – STENGERS, JEAN: *Nouveaux regards sur Léopold Ier et Léopold II. Fonds d'Archives Goffinet* (Fondation Roi Baudouin, Bruxelles, 1997). Egy igazán nagyszabású, alapos munka is ekkoriban látott napvilágot egy volt külügyi szakember, COOLSAET, RIK tollából: *België en zijn buitenlandse politiek 1830–1999* (Van Halewijck, Leuven, 1998, egy része megjelent azóta franciául is).

BELGIUM HISTORIOGRÁFIÁJA

Belgium történészeinek és a belga historiográfiának az első, a második világháború után született összefoglalása VERCAUTEREN, FERNAND: *Cent ans d'histoire nationale en Belgique* (La Renaissance du Livre, Bruxelles, 1959). Egy egyetemi folyóirat különszámában HASQUIN, HERVÉ (szerk.): „Histoire

et historiens depuis 1830 en Belgique” numéro spécial, *Revue de l'Université de Bruxelles*, 1981/1–2. következett, s a legutóbbi időkről is áttekintést ad HASQUIN, HERVÉ: *Historiographie et politique en Belgique* (Université de Bruxelles, Bruxelles – Charleroi, 1996).

II. LIPÓT ÉS KORA

Az uralkodóval foglalkozó írárok rendkívül nagy száma miatt kénytelen vagyok erős szűkítést alkalmazni, és a következő részben fogom taglalni azokat a munkákat, amelyek személyén keresztül foglalkoznak elsősorban Kongóval.

A király személye és sokrétű tevékenysége már életében izgatta a kortársakat, több közeli munkatársa is megírta vele kapcsolatos visszaemlékezéseit. Az első, kifejezetten a király életét áttekintő írás kissé szenzációhajhász címet kapott FREDDY, G.: *Léopold II intime* (Librairie Félix Juven, Paris, 1905), de azóta is rendszeresen hivatkoznak rá a királlyal foglalkozó művek. A hí munkatársak közül több írást is megjelentetett a Belga Külügyminisztérium 1893-ra „kegyvesztetté vált” levéltárosa és könyvtárosa, BANNING, ÉMILE, aki szinte azonnal írt az 1877-es brüsszeli földrajzi konferenciáról, majd az 1889–1890-es brüsszeli rabszolga-kereskedelemellenes konferenciáról. Jóval a király halála után végül megírta visszaemlékezéseit: *Mémoires politiques et diplomatiques: Comment fut fondé le Congo Belge* (La Renaissance du Livre, Paris – Bruxelles, 1927), s hasonlóan tett Kongó Szabad Állam egyik belügyminisztere is, LIEBRECHTS, CHARLES: *Léopold II fondateur d'empire* (Office de Publicité/J. Lebègue, Bruxelles, 1932). A Kongó-ügynek elkötelezett jobboldali ügyvéd–újságíró–politikus, CARTON DE WIART, HENRI báró is megírta az uralkodó utolsó éveinek történetét, saját élményeivel: *Léopold II. Souvenirs des dernières années* (Les Œuvres Goemaere, Bruxelles, 1944). A királyi kabinet egyik attaséja is hasonlóképpen cselekedett, s az uralkodó utolsó öt évének személyes élményeivel együtt írt memoárt STINGLHAMBER, G. Colonel B.E.M. és segítője, DRESSE, PAUL: *Léopold II au travail* (Éditions du Sablon, Bruxelles, 1944).

Az előző visszaemlékező munkák részben reakcióként és kiegészítésként jelentek meg, mivel a két világháború között több életrajz is született, amelyek szintén az uralkodónak elkötelezettek tollából születtek, bár bizonyos negatívumokat is megemlítettek a királlyal kapcsolatban. Ilyen többek között a jelentős irodalmat és levéltári forrásokat feldolgozó, az uralkodó tevékenységének nemzetközi jelentőségét hangsúlyozó belga újságíró, a gyarmati ügynek elkötelezett DAYE, PIERRE: *Léopold II* (Arthème Fayard, Paris, 1934), továbbá az inkább a király alkotmányos szerepkörére koncentráló (comte) LICHTERVELDE, LOUIS DE: *Léopold II* (Dewit, Bruxelles, 1926, több kiadás). Az uralkodó és hosszabb ideig kormányzó katolikus miniszterelnöke közötti levelezést a király lángelméjét csodáló liège-i professzor, VAN DER SMISSEN, ÉDOUARD ismertette: *Léopold II et Beernaert, d'après leur correspondance inédite de 1884 à 1894* (2 kötet, Goemaere, Bruxelles, 1920, több kiadás). Már ebben a korban is „regényes” volt a dinasztia története, így külföldön is születtek róla krónikák: CAMMAERTS, EMILE: *The Keystone of Europe. History of the Belgian Dynasty 1830–1939* (Peter Davies, London, 1939). A második világháború után jelent meg DUMONT, GEORGES-HENRI első, az uralkodóval foglalkozó, annak elképzeléseit szöveggyűjtemény formájában tartalmazó könyve: *Léopold II: pensées et réflexions* (L'amitié par le livre, Bruxelles, 1948). Az 1950-es, 1960-as években a Belga Kongóban zajló események miatt sok, II Lipót gyarmati tevékenységét és Kongóját részletező írás született, amelyekre a következő részben térek ki.

A következő évtizedben egy alapos elemzést vehettek kézbe az érdeklődők a király városrendező szenvedélyéről RANIERI, LIANE tollából: *Léopold II urbaniste* (Hayez, Bruxelles, 1973); valamint a király uralma alatti Belgium mindennapjairól adott áttekintést DUMONT, GEORGES-HENRI: *La vie*

quotidienne en Belgique sous le règne de Léopold II (1865–1909) (Hachette, Paris, 1974, azóta több kiadás). Ezután egy átfogó, tekintélyes dokumentációra támaszkodó, bár néha inkább az anekdotikus elemeket kiemelő angol életrajzi munka következett: EMERSON, BARBARA: *Leopold II. The Kingdom and the Empire* (Weidenfeld & Nicholson, London, 1979, megjelent franciául is). Az 1980-as évek ismét több, eddig fel nem használt levéltári forrásokat és új tanulmányokat hasznosító életrajzt hozott, így GÉRARD, JO: *Léopold II, le pharaon des Belges* (J. M. Collet, Bruxelles, 1984), továbbá egy vaskos, bevezető kommentárokkal ellátott művet, LUBELSKI-BERNARD, NADINE: *Léopold II et le cabinet Frère-Orban (1878–1884). Correspondance entre le roi et ses ministres* (2 kötet, Nauwelaerts, Louvain – Bruxelles, 1983), amelyből kiderült, hogy az uralkodó ravaszul, az alkotmányt betartva volt képes egyébként határozott liberális miniszterelnökét befolyásolni. Az évtized végén DUMONT, GEORGES-HENRI tett le az asztalra egy igen komoly, a király iránt enyhén elfogult életrajzt: *Léopold II* (Arthème Fayard, Paris, 1990).

Majdnem újabb egy évtized elteltével, a történetírás újabb „ciklusának”, a történelem fekete könyveinek a hullámával egy inkább kritikus, sőt, tendenciózus módon II. Lipót rendszerét protonáci jellegűnek beállító,⁴ egyébként alapos korábbi kutatásokra támaszkodó népszerű–tudományos munka látott napvilágot az amerikai újságíró, HOCHSCHILD, ADAM tollából: *King Leopold's Ghost. A Story of Greed, Terror and Heroism in Colonial Africa* (Houghton Mifflin Co., New York, 1998, megjelent franciául és hollandul is). Mivel a mű olvasmányos, élvezetes stílusú volt, s jelentős reklámhadjárat kísérte, nagy visszhangot váltott ki – különösen Belgiumban.

II. LIPÓT GYARMATOSÍTÓ TEVÉKENYSÉGE ÉS KONGÓ SZABAD ÁLLAM

Már az uralkodó életében, sőt, az afrikai területszerzésével egy időben megjelentek szép számban Kongóval foglalkozó írások, amelyeket a király sokszor a háttérből támogatott. Sőt, mielőtt megszerezte volna a belga király a Kongó-medence javát, az érte folytatott küzdelemben számos tollnok munkálkodott az oldalán, különböző újságok cikkeiben érvelve a Kongói Nemzetközi Társaság (*Association Internationale du Congo*) mellett, amely II. Lipót „fedőszervezeteként” támasztott igényt a Kongó-medencére, a portugálok és a franciák ellenében. Az újságcikkeken túl rövid traktátusok is napvilágot láttak, így például a WEYL, ÉMILE nyugállományú francia tengerésztszít által írott harminc oldalas *Le Congo devant l'Europe. Le traité anglo-portugais, la mission de Brazza, l'Association Internationale du Congo* (Maurice Dreyfous, Paris, 1884), amely arról próbálta meggyőzni olvasóit, hogy a területnek a Társaság kezében lesz a legjobb sora.

Miközben az 1884–1885-ös berlini konferencia zajlott, a hatalmak sorjában elismerték a belga uralkodó jogát az általa áhított terület java részére. Az ezt az alkalmat megragadók közt rögtön ott találjuk a II. Lipót számára a terepen a munka oroszlánrészét elvégző ügynöke – a híres újságíró–felfedező –, STANLEY, HENRY MORTON által a nagyközönség számára írt munkát: *The Congo and the Founding of its Free State: A Story of Work and Exploration* (2 kötet, Harper and Brothers, London/New York, 1885, több kiadás, több nyelven). A már emlegetett BANNING, ÉMILE is megírta az állam keletkezése utáni, vele összefüggő diplomáciai események történetét: *Le partage politique de l'Afrique d'après les transactions internationales les plus récentes (1885 à 1888)* (Librairie européenne C. Muquardt – Th. Falk, Bruxelles, 1888). Több cikk után szintén összefoglalta Stanleyvel, a bennszülöttekkel kapcsolatos és állam megalapítása körüli kongói élményeit a későbbi Kongó Szabad Állam belügyi főhivatalnok (*administrateur général*) majd főkormányzója, a katonatisztként 1882-től II. Lipótnak dolgozó COQUILHAT, CAMILLE: *Sur le Haut Congo* (Office de Publicité/Lebègue,

Bruxelles, 1888). Ahogyan Kongó Szabad Állam területének a tényleges birtokba vétele előrehaladt – a fegyveres hódítás révén –, kezdett kiépülni a közigazgatás s a minimális infrastruktúra, és több információ érkezett onnan, újabb ismertetőik jelentek meg, köztük rövidebbek, mint DESOER, FLORENT: *Le Congo Belge. Sa naissance, son développement, son organisation législative* (Desoer, Liège, 1890) vagy NAVEZ, LOUIS: *Essai historique sur l'État Indépendant du Congo* (Lebègue, Bruxelles, 1905), a diplomata és gyarmatügyi szakember GOFFART, FERDINAND-JOSEPH-LOUIS tollából: *Œuvre coloniale du Roi en Afrique. Résultats de vingt ans* (Monnom, Bruxelles, 1898), vagy éppen igen vaskosak, mint a földrajztudós WAUTERS, ALPHONSE JULES munkája: *L'État Indépendant du Congo. Histoire, géographie, physique; Éthnographie – Situation économique – Organisation politique* (Falk Fils, Bruxelles, 1899, később átdolgozott új kiadások).

Kongó Szabad Államot és uralkodóját különösen az alkalmazott nyersanyagyszerző módszerek miatt számos kritika érte, ám többen védték – ismét csak egyesek II. Lipót zsoldjában, mások valós meggyőződésből –, nemes küldetését hangoztatták a „barbár, sötét” kontinensen. Ilyen volt a rendkívül termékeny jogászprofesszor, II. Lipót Kongójának jogi szakértője, DESCAMPS, ÉDOUARD: *L'Afrique nouvelle: essai sur l'État civilisateur dans les pays neuf et sur la fondation, l'organisation et le gouvernement de l'État Indépendant du Congo* (Hachette, Paris, 1903). Ugyanekkor többen vitatták önálló állammá válását és önállóságát jogi szempontból is. Ennek cáfolatát egy közel százoldalas nemzetközi jogi tanulmányban a brüsszeli jogászprofesszor, NYS, ERNEST: *L'État indépendant du Congo et le droit international* (Castaigne, Bruxelles, 1903) címmel jelentette meg különnyomatban is terjesztve, ugyanis ez a tanulmánya ugyanebben az évben megjelent más, Kongó Szabad Állam jogi önállósága melletti érveket felsorakoztató írásai mellett a tekintélyes *Revue de Droit International et de Législation Comparée*-ban is (Bruxelles, deuxième série, tome V, 35e année, 1903: 292–379). Nem csak – a támadás mögött a Kongó sikerét irigylő, s a búr köztársaságok után új zsákmányra áhító brit imperialista érdekcsoportok mesterkedését sejtő – belgák védték és dicsérték a király afrikai művét, hiszen például egy több száz oldalas és alapos kötetet jelentetett meg az amerikai WACK, HENRY WELLINGTON: *The Story of Congo Free State. Social, Political and Economic Aspects of the Belgian System of Government in Central Africa* (Putnam and Sons, New York, 1905).

1904-től ugyanis egy brit–francia újságíró, Edmund Dene Morel és a korábban Kongó Szabad Államnak dolgozó, majd brit diplomatává vált ír Roger Casement által vezetett Társaság Kongó Megreformálására (*Congo Reform Association*) elnevezésű filantróp mozgalom a leghevesebb támadásokat intézte II. Lipót és Kongója ellen újságokban, egyéb sajtókiadványokban, társasági és tudományos összejöveteleken, miután 1903 tavaszán a brit alsóház is foglalkozni kezdett a kongói helyzettel. Igazi nemzetközi skandalum bontakozott ki Morelék vádjai következtében, amelyek jó része a Casement által a brit kormánynak 1903-ban készített és 1904 elején véglegesített jelentésén alapult. A jelentés főleg a kongói közigazgatás gyakorlatát hibáztatta. Már 1902-től egymás után jelentek meg az egyoldalúan csak a Kongóban elkövetett bűnökre koncentráló MOREL, EDMUND DENE harcias írásai, melyekből következtek néhány ízelítőül: *The Congo Slave State, a Protest Against the New African Slavery; and an Appeal to the Public of Great Britain, of the United States, and the Continent of Europe* (J. Richardson & Sons, Liverpool, 1903), *King Leopold's Rule in Africa* (William Heinemann, London, 1904), valamint a *Red Rubber. The Story of the Rubber Slave Trade Flourishing on the Congo in the Year of Grace 1906* (T. Fisher Unwin, London és Nassau Print, New York, 1906).

A nemzetközi kampány és a Kongó Szabad Állam által felállított 1904–1905-ös Vizsgálóbizottság (Commission d'Enquête) elmarasztaló jelentésének hatására a belga parlament és végül a kormány is elszánta magát arra, hogy saját kezébe vegye a terület sorsát, és példamutató módon igazgassa tovább, így 1908-ban az uralkodó átadta a hatalmat és 1960-ig Belga Kongó néven Belgium gyarmataként létezett tovább. A jórészt igaznak bizonyult vádak – és nem mintaszerű magánélete – hatására

II. Lipótot rövid időre általános ellenszenv övezte, azonban nem sokkal 1909-es halála után, a kormány által végbevitt kongói reformok nyomán többen felismerték a néhai király érdemeit is, és ettől kezdve főleg ezekre helyezték a hangsúlyt, és megpróbálták így feledtetni a nemzeti önbecsülésükön esett sérelmet. A mindig is a király hű követőjeként ismert, már említett LIEBRECHTS, CHARLES, Kongó Szabad Állam volt belügyminisztere is elkezdte megírni visszaemlékezéseit: *Souvenirs d'Afrique: Congo: Léopoldville, Bolobo, Équateur (1883–1890)* (Lebègue, Bruxelles, s.d.[1909]) és *Congo: suite à mes souvenirs d'Afrique: vingt années à l'Administration centrale de l'État Indépendant du Congo (1889–1908)* (Office de Publicité, Bruxelles, 1920). A továbbiakban összefoglalások jelentek meg Belgiumban, mint MASOIN, FRITZ: *Histoire de l'État Indépendant du Congo* (2 kötet, Imprimerie Picard-Balon, Namur, 1912–1913) és külföldön is PAYEN, ÉDOUARD: *Belgique et Congo* (Bossard, Paris, 1917).

A harmincas évekre Belga Kongó kormányzati igazgatása megszilárdult, új, jelentős infrastrukturális beruházásokra került sor, gazdaságilag szilárd alapokon nyugodott – bár a kényszermunka enyhébb formában egészen a gyarmati idők végéig fennmaradt. Jelentős állami és magántőke áramlott a gyarmatra, ahol főleg háztartási cikkek és ipari termékek alapanyagait természetették, valamint jelentős ércbányászat folyt. Újra megszorodtak a visszatekintések és a feldolgozások, így az első világháború utáni volt gyarmattügyi miniszter (1918–1924) és egyetemi jogászprofesszor, a liberális flamand, FRANCK, LOUIS: *Le Congo Belge* (2 kötet, La Renaissance du Livre, Bruxelles, 1930) című enciklopédiája vagy a külkapcsolatoknál már említett *Histoire de la Belgique contemporaine* harmadik kötetében, majd egy évvel később önállóan megjelent LECLÈRE, CONSTANT műve: *La formation d'un empire colonial belge* (Vromant & Co., Bruxelles, 1932), mely alapvetően a lipóti időszakot tárgyalja, s a további hivatalos kiadványok között található THOMSON, ROBERT STANLEY: *Fondation de l'État Indépendant du Congo. Un chapitre de l'histoire du partage de l'Afrique* (Office de Publicité, Bruxelles, 1933), továbbá a Louis Franck által alapított antwerpeni Belga Gyarmati Egyetem (*Université Coloniale de Belgique*) – eredetileg főiskola – tanárának, a Gyarmattügyi Minisztérium jogi szakemberének, HEYSE, THÉODORE-nak az írása: *Les origines diplomatiques du Congo Belge (D'après les Documents Diplomatiques Français, 1re Série)* (Falk Fils, Bruxelles, 1934).

Még a második világháború alatt, 1941-ben határoztak arról az 1928-ban alapított Királyi Belga Gyarmati Intézet Erkölcsi és Politikai Tudományok Szekciójának (*Institut Royal Colonial Belge, section des Sciences morales et politiques*) ülésén, hogy a Belga Királyi Akadémia (*Académie Royale de Belgique*) által kiadott nemzeti életrajzi sorozathoz⁵ hasonló, nagyszabású vállalkozásként belefognak a gyarmati életrajzi kötetek megírásába és kiadásába. Első kötete, a *Biographie Coloniale Belge tome I* már a háború után, 1948-ban látott napvilágot, s követték a többiek, az Intézet és kiadványának sorozatos névváltásai dacára.⁶ A Gyarmati Intézet alapvetően az ügynek elkötelezett, a gyarmatosításban érdekelt politikusokból, közigazgatási szakemberekből, üzletemberekből, hittérítőkből és neves tudósokból állt, akik a belga gyarmati uralmat kívánták tökéletesíteni egyes témakörök tudományos vizsgálata révén. A második világháború alatt fokozódott a kongói iparban a foglalkoztatás (kötelező jelleggel is), és Afrika egyik legnagyobb számú ipari munkástömege élt az ötvenes évekre Kongóban, amelynek urai jelentős reformokat igyekeztek megvalósítani az orvosi ellátás, a szociális gondoskodás és az alapfokú oktatás kiterjesztése terén, a század eleji ígéret beteljesítése, egyfajta „mintagyarmat” megvalósítása érdekében.

Jelentős kutatómunkát végezett a már említett Királyi Belga Gyarmati Intézet utódja, az 1954-től Gyarmati Tudományok Királyi Akadémiájának nevezett intézmény Erkölcsi és Politikai Tudományok Osztályának (*Académie Royale des Sciences Coloniales, classe des sciences morales et politiques*) számára több történész is az ötvenes években, mivel az Akadémia elődje már az 1930-as években jelentős lipóti levéltári anyag birtokába került, amelynek a feldolgozására óvatosan bátorította a korabeli jeles kutatókat. Közülük a legtermékenyebb az uralkodó nagyságát tisztelő ROEYKENS, P(ATER).

AUGUSTE volt. Egymás után jelentek meg II. Lipót gyarmatosító tevékenységének első időszakáról végzett vizsgálódásainak beszámolóit: *Les débuts de l'œuvre africaine de Léopold II (1875–1879)* (Académie Royale des Sciences Coloniales – a továbbiakban ARSC –, classe des sciences morales et politiques, Bruxelles, 1955), *Léopold II et la Conférence géographique de Bruxelles (1876)* (ARSC, Bruxelles, 1956), *La période initiale de l'œuvre africaine de Léopold II. Nouvelles recherches et documents inédits (1875–1883)* (ARSC, Bruxelles, 1957), *Léopold II et l'Afrique 1855–1880. Essai de synthèse et de mise au point* (ARSC, Bruxelles, 1958). A későbbiekben – Belga Kongó függetlenné válása előtt, 1959-ben – ismét nevet váltó, s Tengerentúli Tudományok Királyi Akadémiája (*Académie Royale des Sciences d'Outre-Mer*) nevet felvett intézmény kiadásában ROEYKENS Kongó Szabad Állam egyháztörténetével is foglalkozott: *La politique religieuse de l'EIC. Documents I. Léopold II, le Saint-Siège et les missions catholiques dans l'Afrique équatoriale (1876–1885)* (Académie Royale des Sciences d'Outre-Mer – a továbbiakban ARSOM –, Bruxelles, 1965).

Ugyancsak ennek az Akadémiának a publikációjaként látott napvilágot II. Lipót uralkodása előtti gyarmati elképzeléseiről LE FEBVE DE VIVY, LÉON: *Documents d'histoire précoloniale belge (1861–1865). Les idées coloniales de Léopold duc de Brabant* (ARSC, Bruxelles, 1955), amint a később számos tárgyilagosabb írást jegyző, az időszak kutatásában tekintélyre szert tevő, a Brüsszeli Szabadegyetemen (*Université Libre de Bruxelles – ULB*) tanító fiatal történész, STENGERS, JEAN is már az ötvenes évek elejétől néhány tanulmányt publikált, majd a gyarmat jövedelmezőségét vizsgáló kötete jelent meg: *Combien le Congo a-t-il coûté à la Belgique ?* (ARSC, Bruxelles, 1957), s az olasz kapcsolatokat, majd a király városszépítő törekvéseit kutató RANIERI, LIANE is ekkor rukkolt elő első hosszabb munkájával: *Les relations entre l'État Indépendant du Congo et l'Italie* (ARSC, Bruxelles, 1959). Franciaországban ekkoriban BRUNSCHWIG, HENRI foglalkozott egy tanulmány erejéig a belga gyarmatosítással: „La colonisation belge et le Congo” *Revue Historique*, CCXVII, 1957. 99–115.

Egy másik, még II. Lipót által 1898-ban létrehozott intézmény, a – szintén többször nevet váltott – tervureni Kongó Múzeum (1960 óta *Musée Royal de l'Afrique Centrale – MRAC*) kutatói szintén több, a kongói katonai-közigazgatási személyzet feljegyzéseinek, emlékiratainak feldolgozással járultak hozzá a Szabad Állam történetének kutatáshoz. Ilyen volt a múzeum egyik igazgatója, LUWEL, MARCEL: *Sir Francis de Winton, Administrateur général du Congo (1884–1886)* (Musée Royal de l'Afrique Centrale, Tervuren, 1964). A múzeum levéltári szekciója számos korabeli, Kongóban szolgálatot teljesített európai iratanyagát őrzi ma is.

A második világháborút követően a gyarmati függetlenségi mozgalmak sorában Belga Kongó is az elsők között lett önálló állam 1960-ban, ám a hidegháborús sakkjátszma egyik színtereként fegyveres konfliktussal, ENSZ-erők bevetésével járó elválása Belgiumtól jelentős nemzetközi figyelmet élvezett, és ráirányította a figyelmet a terület múltjára, amikor is európai kézbe került. Belga és külföldi kiadóknál is megjelentek vele kapcsolatos népszerűsítő és történelmi munkák, utóbbiak részben mivel újabb levéltári források váltak kutathatóvá. Jean Stengers érdeme, hogy a környező országok jeles kutatóival (pl. Henri Brunschwig, Hendrik Wesseling) élő kapcsolatot alakított ki. Angolul egy inkább ismeretterjesztő kötet látott napvilágot HENNESSY, MAURICE tollából: *Congo. A Brief History and Appraisal* (Pall Mall Press, London – Dunmow, 1961), de a belga szakfolyóiratokban Jean Stengers révén az angolszász hittérítés kongói tevékenységéről már korábban is publikál SLADE, RUTH M. is összegző kötetrel rukkolt elő: *King Leopold's Congo* (Oxford University Press, London, 1962). Az Observer afrikai tudósítója, ASCHERSON, NEAL is egy aránylag árnyalt, kritikusabb népszerű-tudományos életrajzi feldolgozást készített: *The King Incorporated: Leopold II in the Age of Trusts* (George Allen & Unwin, London, 1963, újabb kiadás: 1999). Franciaországban a marxista MERLIER, MICHEL (valódi nevén MOREL, AUGUSTE): *Le Congo de la colonisation belge à l'indépendance* (François Maspero, Paris, 1962, újabb kiadás: 1992) című

általános áttekintő munkáját vehették kézbe az érdeklődők, vagy a jóllehet később több kiadást is megért, de elég száraz kompilációt CORNEVIN, ROBERT tollából: *Histoire du Congo–Léopoldville* (Berger-Levrault, Paris, 1963).

Belgiumban a király által „orkesztrált” sajtóról WILLEQUET, JACQUES, a Brüsszeli Szabadegyetem (ULB) professzora írt: *Le Congo belge et la Weltpolitik (1894–1914)* (Presses Universitaires de Bruxelles, Bruxelles, 1962), s úgy vélte, a Kongó-kérdés német érdekcsoportok ügyködésének terméke. II. Lipótnak arról a törekvéséről, hogy Közép-Afrika mellett a Szaharában is megvesse a lábát, s ha lehet, Marokkó környékén, DUCHESNE, ALBERT számolt be részletesen: *Léopold II et le Maroc (1885–1906)* (ARSOM, Bruxelles, 1965). A scheutista⁷ misszionárius, a Kinshasai Lovanium Egyetem (*Université Lovanium de Kinshasa*) professzora, BONTINCK, FRANS (FRANÇOIS) szintén a Szabad Állam létrejöttének körülményeit kutatta az annak előzményét (az AIC-t) elsődként elismerő Amerikai Egyesült Államok levéltári dokumentumaiban: *Aux origines de l'État Indépendant du Congo. Documents tirés d'archives américaines* (Nauwelaerts, Louvain, 1966). Ebben az időszakban jelent meg Amerikában egy alapos elemzés COLLINS, ROBERT OAKLEY tollából arról, hogy II. Lipót nagyon sokáig próbálkozott azzal, hogy a Ladói Enklávén túl is megvesse a lábát Dél-Szudánban, s közelebb juthasson Egyiptomhoz, s emiatt többször tárgyalt az angolokkal: *King Leopold, England, and the Upper Nile, 1899–1909* (Yale University Press, New Haven, 1968).

A kongói versenyfutás startpisztolyát az 1876-os brüsszeli földrajzi konferencián „sütötték el”, centenáriuma az immáron valóban inkább csak tudósokat tömörítő ARSOM terjedelmes tanulmánykötetet jelentetett meg, amelyben számosan közöltek új tényeket a már említett kutatók közül: *La Conférence de Géographie de 1876. Recueil d'études* (ARSOM, Bruxelles, 1976). A már említett DUMONT, GEORGES-HENRI is készített egy közel évfordulós összeállítást: *150 ans d'expansion et de colonisation* (Paul Legrain, Bruxelles, 1979). Azonban az előző két évtizedhez képest ekkor már lanyhult az egyébként sem túl erős érdeklődés a belga történészek részéről – egy szűk, kitartó kör kivételével – a gyarmati, Európán túli történelem iránt, és inkább külföldiek foglalkoztak vele.⁸ Ekképpen jelent meg az USA-ban a Stanford Egyetemen (*University of Stanford*) oktató GANN, LEWIS H. és DUIGNAN, PETER tollából a hasonló brit és német gyarmati diplomáciatörténeti művek után a belgákról szóló is: *The Rulers of Belgian Africa 1884–1914* (Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1979). Amerikai kutatók közül többen is különböző (demográfiai, nyelvi, orvosi, foglalkoztatási-gazdasági, kulturális) részkérdésekkel foglalkoztak behatóbban, hozzájárulva így egy árnyaltabb kép kialakulásához.

Csatlakozott ehhez a tendenciához a volt gyarmaton, Kongóban felnőtt fiatal helyi történészek sora, mivel a függetlenség előtt nem létezett egyetemi történészképzés. Az első történelem tanszék 1966-ban a Kinshasai Lovanium Egyetemen jött létre, többségében belga oktatókkal, s 1971-ben a közben alakult két másik kezdeménnyel egybeolvasztották a Zaire-i Nemzeti Egyetem Lubumbashi Kampuszán (*Université Nationale du Zaïre/Campus de Lubumbashi*). A kongói kutatók részben helyi – köztük adott esetben orális – forrásokat tártak fel, másrészt a brüsszeli volt Gyarmatügyi Minisztérium levéltárának anyagát kutatták. A nyolcvanas és kilencvenes évek diktatórikus Zaire-jának katasztrofális és kaotikus politikai-gazdasági körülményei azonban ezt a folyamatot erőteljesen hátráltatták, néha még a történelem oktatását is szinte lehetetlenné téve, nemhogy kutatását. A belga gyarmati közigazgatás helyi anyagának egy jó részét azonban – a későbbi kutatók szerencséjére – még a függetlenség kikiáltása előtt Belgiumba menekítették.

Az 1980-as években a berlini konferencia és Kongó Szabad Állam születésének centenáriuma ismét alkalmat adott ünnepi megemlékezésekre és összegző írásokra, így egy 1985-ös kiállítás kísérőjeként egy rövidebb tanulmánykötetre *Un siècle de documentation africaine 1885–1985* címmel (Ministère des Affaires Étrangères du Commerce Extérieur et de la Coopération au Développement

– INBEL [Institut Belge d'Information et de Documentation], Bruxelles, 1985). Az addig felhalmozott ismeretek viszonylag tárgyilagos összegzése is megjelent igen tekintélyes helyen, a „Western Equatorial Africa” fejezet részeként angol nyelven STENGERS, JEAN és a Belgiumban mellőzött, s emiatt Philip Curtin meghívására az amerikai Madisonban, a Wisconsin Egyetemen (*University of Wisconsin*) oktató, a prekolonális Afrika egyik nagy szakértőjének számító történész-antropológus, VANSINA, JAN keze nyomán: King Leopold's Congo 1886–1908. in OLIVER, ROLAND – SANDERSON, G. N. (szerk.): *The Cambridge History of Africa, Volume 6, From 1870 to 1905* (Cambridge University Press, Cambridge, 1985: 315–358.). A legfontosabb hivatalos kiadvány azonban mégis az ARSOM-é volt: *Le centenaire de l'État Indépendant du Congo. Recueil d'études* (ARSOM, Bruxelles, 1988), amelyben számos belga és külföldi szakember publikációja látott napvilágot. Röviddel ezután jelent meg egy inkább kincstári optimizmust sugalló vaskos kötet MASSOZ, MICHEL kezéből: *Le Congo de Léopold II (1878–1908)* (Michel Massoz, Liège, 1989), valamint STENGERS, JEAN korábban megjelent, nemegyszer polemizáló tanulmányainak gyűjteménye: *Congo. Mythes et réalités. 100 ans d'Histoire* (Duculot, Paris – Louvain-la-Neuve, 1989).

Ez az évtized azonban egy másik áramlat megjelenésének is tanúja lett. Megjelentek a közvéleményben tényként elfogadott vélekedéseket megkérdőjelező, a „hivatalos” történetírás oldalvonalán munkálkodó önjelölt kutatók, akiket nemegyszer emiatt az „amatőr” jelzővel illették, holott többen közülük képzett szakemberek voltak, de más területen. Ezek a kutatók bizonyos fokú érzelmi elkötelezettséggel dolgoztak igen buzgón, mivel láthatóan úgy vélték, hogy II. Lipót, illetve a belga gyarmatosítók felelősségét kell bebizonyítani a források révén, mintegy a gyarmati bűnök örököséiként megbélyegezve ezzel a brüsszeli franciaajkú elitet.⁹

Figyelemfelkeltő, sok tény feltáró, de forrásait nem minden esetben megfelelő kritikával kezelő munkát tett le az asztalra a lipóti gumitermelésről a Genti Egyetemen (*Universiteit Gent*) afrikai történelmet oktató antropológus, VANGROENWEGHE, DANIEL: *Rood rubber. Leopold II en zijn Kongo* (Elsevier, Brussel–Amsterdam, 1985, s 1986-ban jelent meg franciául is).¹⁰ A másik, szintén jelentős „hírnévre” szert tett kutató történész a jelentős vihart kavaró Jules Marchal volt, aki Belga Kongóban körzeti vezető volt, majd diplomataként a Belga Külügyminisztérium alkalmazásába került, s ekként olyan levéltári forrásokhoz is hozzájutott, amelyek „külső” kutatók elől még később is el voltak zárva. Az eredményeit sorozatban jelentette meg álnéven hollandul egy flamand baloldali kiadónál, mivel nem akarta, hogy a minisztériumban tudomást szerezzenek tevékenységéről: DELATHUY, A. M. (MARCHAL, JULES): *E. D. Morel tegen Leopold II en de Kongostaat* (EPO, Antwerpen, 1985, megjelent franciául is); *Jezuïeten in Kongo met zwaard en kruis* (EPO, Berchem, 1986); *De geheime documentatie van de Onderzoekscommissie in de Kongostaat* (EPO, Berchem, 1988); *De Kongostaat van Leopold II. Het verloren paradijs 1876–1900* (Standaard, Antwerpen, 1988, megjelent franciául is); *Missie en Staat in Oud-Kongo 1880–1914 Witte paters, scheutisten en jezuïeten I–II.* (EPO, Berchem, 1992, 1994). Könyveinek java közel egy évtizeddel később francia nyelven is megjelent. Marchal könyvei hemzsegték az idézetektől, az egymás után halmozott tényektől, azonban az összegzés, az értelmezés és a történeti környezetben való elhelyezés nemegyszer hiányzott, ezért is támadták a kutatók, akik ezeket a módszertani hibákat vetették szemére, vádiratnak tartva műveit, s nem történelmi elemzésnek.¹¹

1994-ben a világ közvéleményét – a belgát is beleértve – sokkolta a volt belga mandátumterület, Ruanda területén elkövetett közel 800 000 áldozatot követelő népirtás, amely után óriási menekültáradat özönlött Zaire keleti határvidékére, s ez a térség destabilizálódásához vezetett. A zaire-i Mobutu-rezsim végjátékának kezdetét is jelentette egyben ez az esemény, mivel a térségből kiinduló ellenállási mozgalom 1997-ben megdöntötte a diktátor hatalmát, s az új elnök, Laurent-Désiré Kabila visszakeresztelte az országot Kongónak. Ebben a mozgalmas időben jelent meg az

első, kongói történész által írt, az őskortól napjainkig ívelő, közel ezer oldalas monográfia NDAYWEL È NZIEM, ISIDORE kezéből: *Histoire générale du Zaïre* (De Boeck & Larcier [Duculot], Paris, 1997, új, bővített kiadás: *Histoire générale du Congo. De l'héritage ancien à la République Démocratique*, 1998). Az érthetően nacionalista jegyeket felmutató, igen alapos, de csak a korábbi kutatásokat összegző munka a bantu mítosz nyomait viseli magán, ugyanis a kongói nemzet egységét keresve nem a gyarmatosítás által létrehozott keretben véli azt megadni, hanem a bantu nyelveket beszélők közösségét hangsúlyozza – elfeledve, hogy az országban több, nem bantu nyelvű népcsoport is él. Ráadásul ez a bantu, nem bantu felosztás a XX. század eleji gyarmati néprajzkutatók által kialakított séma, amelyet a helybéliek a későbbiek során az iskolában sajátítottak el.¹² Egy frissebb összefoglaló munka a szintén kongói neomarxista politológus és politikus NZONGOLA-NTALAJA, GEORGES tollából: *The Congo from Leopold to Kabila. A People's History* (Zed Books, London – New York, 2002) már csak vázlatosan tér ki a gyarmati időszakra.

A ruandai népiirtás és a kongói hatalomváltás, majd Kabilának az elődjéhez hasonló vezetési stílusa és az 1998-ban kirobbant, Afrika első kontinentálisnak nevezett háborúja és következményei újra reflektorfénybe vonták Kongót. Nem véletlenül jelent meg ekkor a Stengers és Vangroenweghe írásai mellett Marchal franciául megjelent könyveire támaszkodó, már említett amerikai újságíró, Adam Hochschild csak feketén és fehéren látó könyve is II. Lipót Kongójáról, amely beleilleszkedett az utóbbi idők nagyszámú halálózással járó eseményeit „leleplező” könyvek sorába.¹³ Röggvest utána látott napvilágot Ludo De Witte könyve¹⁴, amely a Belga Királyság Külügyminisztériumának Levéltárában megvizsgált dokumentumok alapján kiderítette, hogy az 1960-ban függetlenné vált Belga Kongó első miniszterelnökét, Patrice Lumumbát a belga hatóságok ölették meg 1961-ben. A belga közvélemény feltette a kérdést, van-e köze mindennek a valahai gyarmati igazgatáshoz, s a közelmúltbéli eseményekkel kapcsolatban parlamenti vizsgálóbizottságokat alakítottak.

A megnövekedett érdeklődés és számos, a megbízható történeti munkákat láthatóan nem ismerő sajtó által elferdített kérdés (népiirtás zajlott-e Kongóban vagy sem, mekkora volt a populáció csökkenése, az erőszak alkalmazása stb.) miatt a tervureni Királyi Közép-Afrika Múzeum (*Musée Royal de l'Afrique Centrale/Koninklijk Museum voor Midden-Afrika*) 2005-ben egy nyolc hónapig nyitva tartó, nagyszabású kiállítást rendezett.¹⁵ Ezt egy (képanyagában is) igen gazdag katalógus egészítette ki, amelyben a belga és külföldi Kongó-kutatók sokasága által írott tanulmányok segítettek az érdeklődő nagyközönség számára is eloszlatni számos tévhitet, valamint a gyarmati korszak sokszínű, összetett, távolról sem bináris (bűnös vagy dicsőséges) történetét közelebb hozni VELLUT, JEAN-LUC szerkesztésében: *La mémoire du Congo. Le temps colonial* (Snoeck – Musée Royal de l'Afrique Centrale, Gent – Tervuren, 2005, ugyanekkor jelent meg holland nyelven is).

KONGÓI BIBLIOGRÁFIA, HISTORIOGRÁFIA

Az első jelentősebb összeállítás a második világháború után készült, de csak a kiadását megelőző évtizedre vonatkozó irodalmat ölelte fel HEYSE, THÉODORE összeállítása: *Bibliographie du Congo Belge et du Ruanda-Urundi (1939–1949) Cahiers belges et congolais* (N° 11, Bruxelles, 1950, N° 294). Kongó Szabad Állam megalakulásának centenáriuma idősítve végül több neves kutató elkészített egy átfogó felsorolást: TINDEMANS, LÉO (előszó) – STENGERS, JEAN – REYNTJENS, FILIP – VELLUT, JEAN-LUC – STOLS, EDDY: *Un siècle de documentation africaine 1885–1985* (Ministère des Affaires étrangères, Bruxelles, 1985). Közel egy évtizeddel később már kifejezetten a Kongóról szóló történeti munkáknak egy újabb periódusát vizsgálta, mintegy Théodore Heyse összegzésének egy évtizedet kihagyó folytatásaként VELLUT, JEAN-LUC – LORIAUX, FLORENCE – MORIMONT, FRANÇOISE

(szerk.): *Bibliographie historique du Zaïre à l'époque coloniale (1880–1960) : Travaux publiés en 1960–1996* (Université catholique de Louvain, Louvain-la-Neuve, 1996). A legfrissebb historiográfiai munka pedig a mai, kissé szétforgácsolódott spektrumot is felölelő és a közvéleményben is vitát keltő kérdések hátterének megvilágítására is kitérő tanulmány VANTHEMSCHÉ, GUY tollából született angolul: *The Historiography of Belgian Colonialism in the Congo*. in LÉVAI CSABA (szerk.): *Europe and the World in European Historiography. Thematic Work Group 6, Europe and the World I*. (CLIOHRES.net, Edizioni Plus – Pisa University Press, Pisa, 2006: 89–120).

KONGÓRÓL MAGYAR NYELVEN

A magyar nyelvű irodalom nagyon szegényes, általában csak néhány mondatot találunk Kongóról összefoglaló munkákban, s azok is sokszor súlyos tévedéseket tartalmaznak. A XX. század elején jelent meg egy népszerűsítő munka, amely összefoglalóját adta Henry Morton Stanley életművének JANKÓ JÁNOS-tól: *Stanley utazásai, kalandjai és felfedezései Afrikában* (Athenaum, Budapest, s.d. 1915?), s ebbe a körbe tartozik az a kisméretű kiadvány, amelyben a részben vagy egészben Kongó területén tevékenykedő magyar kutatók–felfedezők (Magyar László, Sass Flóra, Torday Emil) életéről írt KRIZSÁN LÁSZLÓ: *Magyar utazók Afrikában* (Távoli tájak magyar utazói sorozat, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1994).

Belga Kongó 1960-as függetlenné válása idején jelent meg néhány munka, így Belgiumban a missziós munkára koncentráló írás ÁGOTHA TIVADAR-tól: *Belgium és Belga-Kongó története* (Magyar Pax Romana Munkaközösség, Löwen, 1960), valamint Magyarországon egy erősen marxista, E.D. Morel szövegeit felhasználó, antiimperialista lózungokat sulykoló kötet, KÖVES TIBOR írása: *Feketék és fehérek Kongóban* (Kossuth Kiadó, Budapest, 1962).

Két évtizedet kellet várni az első, tudományos igényű, korábbi kutatásokra támaszkodó tanulmányra, amelyet BÚR GÁBOR írt: *A liberális rabszolgotartó (II. Lipót 1835–1909)*. in SZVÁK GYULA (szerk.): *Koronás portrék* (Kozmosz könyvek, Budapest, 1987: 295–314). Ezt követően az ezredfordulótól jelentek meg jelen írás szerzőjének tanulmányai,¹⁶ amelyek részben önálló belga és francia levéltári kutatásokra támaszkodtak diplomáciatörténeti területen, részben pedig korábbi külföldi munkák eredményeit összegezték, nemegyszer elsőként magyar nyelven.

JEGYZETEK

- ¹ Az alábbi írás a szerző „*Kongó Szabad Állam és Franciaország (1885–1908). Belga–francia kapcsolatok Európában és Afrikában*” címmel a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán készülő Ph.D.-értekezésének bevezetőjében kissé módosított formában fog szerepelni.
- ² Ennek a vaskos kötetnek egy füzetnyire rövidített változata jelent meg magyar nyelven: Kossmann, E. H. – Putto, J.: *Németalföld és Észak- és Dél-Németalföld története*. Flemish-Netherlands Foundation, Stichting Ons Erfdeel, Rekkem, 1998.
- ³ A Goffinet-gyűjtemény a két első belga uralkodó bizalmasainak, Adrien Goffinet-nek és két fiának, Constant-nak és Auguste-nek az iratait tartalmazza, valamint betöltött hivatali pozícióikkal kapcsolatosan I. és II. Lipót és feleségeik irataiból is igen sokat, többek között a királyi kabinet, a civilista és a királyi magánvagyon-kezelés anyagaiból. A dokumentumok válogatva 1910-ben két minisztériumba kerültek és a királyi levéltárba. A többi a család 1950 körül egy pincébe vitte, ahova befalazták, majd 1977-ben az utolsó erről tudó családtag is meghalt. A pincét a fölötte lévő épület

- bontásakor 1983-ban fedezték fel, és magánkereskedelemben kezdték árusítani tartalmát, melynek legnagyobb részét a Belga Királyi Palota Levéltára (*Archives du Palais Royal*) 1985-ben, 1993-ban és 1995-ben megszerezte.
- ⁴ A francia fordítása a könyvnek még inkább hangsúlyozza ezt, ugyanis az alcímet megváltoztatták, és az „Elfeledett holokauszt” (« *Un holocauste oublié* ») helyettesíti az eredetit, valamint a borítóképen a levágott kezek mítosza éled újjá. A szerző ráadásul a vele készített riportokban is többször utalt a hitleri és sztálini népirtással való párhuzamra. (Lásd: Marechal, Philippe: La controverse sur Léopold II et le Congo dans la littérature et les médias. Ré exions critiques. in Vellut, Jean-Luc [szerk.]: *La mémoire du Congo. Le temps colonial*. Snoeck – Musée Royal de l’Afrique Centrale, Gent – Tervuren, 2005: 43–49.)
- ⁵ *Biographie nationale*. Lásd a „Belgiummal foglalkozó munkák” című alfejezetet itt korábban!
- ⁶ BIOGRAPHIE COLONIALE BELGE. Tomes I, II, III. Institut Royal Colonial Belge, Bruxelles, 1948, 1951, 1952. Tomes IV, V. Académie Royale des Sciences Coloniales, Bruxelles, 1956, 1958. BIOGRAPHIE BELGE D’OUTRE-MER. Tomes VI, VII A, VII B, VII C, VIII. Académie Royale des Sciences d’Outre-Mer, Bruxelles, 1968, 1973, 1977, 1989, 1998.
- ⁷ Az 1862-ben, ma Brüsszel egyik külvárosának számító Anderlecht Scheut(veld) nevű kerületében alapított Mária Szepőlötelen Szíve Missziós Gyülekezet (*Congrégation du Coeur Immaculé de Marie – CCIM*), amelynek térítői eleinte főként Mongóliában és Kínában tevékenykedtek, majd midőn II. Lipót megszerezte Kongót, 1888-tól Közép-Afrikában új missziós területük lett.
- ⁸ Az európai gyarmatok függetlenedése után több európai országban – így Belgiumban is – megtorpant a gyarmati történeti kutatás lendülete a mögötte korábban álló politikai és pénzügyi támogatás elapadása miatt. Az Amerikai Egyesült Államokban viszont az ötvenes-hatvanas években a közhangulat erősen antikolonialista volt, s az amerikai külpolitika úgy vélte, az európaiak által Afrikában hagyott helyet nekik kellene betölteniük. Mivel az önálló életet kezdő államok és maga a kontinens szerintük nagy jövő előtt álltak, ezért támogatták az Afrikával kapcsolatos mindennemű kutatásokat, és több jelentős európai kutatót is „elszipkáztak”. A lendület az USA-ban a hetvenes évek második felére hagyott alább, miközben a nyolcvanas években az európai Afrika-kutatás lassan kezdett megélni.
- ⁹ Arnaut, Karel – Vanhee, Hein: History Facing the Present: An Interview with Jan Vansina. *H-AFRICA*, 2001. november 1. <http://www2.h-net.msu.edu/~africa/africaforum/VansinaInterview.htm>.
- ¹⁰ Ennek a könyvnek egy bővebb, a szakmai közönségnek készített első változata a szerző saját kiadásában a következő címmel jelent meg: *Leopold II en Kongo. Het evenaarsdistrict en het Kroondomein 1885–1908*. Brugge, 1985.
- ¹¹ Vanthemsche, Guy: The Historiography of Belgian Colonialism in the Congo. in LÉVAI CSABA (szerk.): *Europe and the World in European Historiography. Thematic Work Group 6, Europe and the World I*. CLIOHRES.net, Edizioni Plus – Pisa University Press, Pisa, 2006. 89–120: 105–106., valamint Vellut, Jean-Luc: Jan Vansina on the Belgian Historiography of Africa: Around the Agenda of a Bombing Raid. A Reply to ‘History Facing the Present: An Interview with Jan Vansina’. *H-AFRICA*, 2002. február 13. <http://www2.h-net.msu.edu/~africa/africaforum/Vellut.htm>
- ¹² Arnaut – Vanhee 2001.
- ¹³ Ebbe illeszkedett a már kevesebb szenzációt kíváltó, új tényekkel és megállapításokkal elő nem rukkoló Ewans, Martin könyve is: *European Atrocity, African Catastrophe: Leopold II, the Congo Free State and its Aftermath*. Routledge Curzon, London, 2002.
- ¹⁴ De Witte, Ludo: *De moord op Lumumba*. Uitgeverij van Halewyck, Leuven 1999, 2000-ben megjelent franciául is a párizsi Karthala kiadónál.
- ¹⁵ *La mémoire du Congo. Le temps colonial* (Kongó emlékezete. A gyarmati időszak): 2005.02.04–

2005.10.09.

- ¹⁶ Szabó Loránd: Két Kongó határán. (Adalékok a fasodai incidens háttéréhez) in Fischer Ferenc – Majoros István – Vonyó József (szerk.): *Dél-Európa vonzásában. Tanulmányok Harsányi Iván 70. születésnapjára*. University Press, Pécs, 2000: 305–325; II. Lipót két országa – kettős élete? in Fischer Ferenc – Majoros István – Vonyó József (szerk.): *Magyarország a (nagy)hatalmak erőterében. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára*. University Press, Pécs, 2000: 569–579; „II. Lipót és a Budapesti Értéktőzsde” *Világtörténet*, Új folyam, 2001. ősz-tél, 84–94; Afrika felosztása? Az 1884–1885-ös berlini Kongó-konferencia. in Szabó Loránd – Ölbei Tamás – Wilhelm Zoltán (szerk.): *Anyországok és (volt) gyarmataik I.* PTE Afrika – Amerika – Ázsia Universitas Munkacsoport, Pécs, 2002: 85–92; A jávai holland modell és II. Lipót. in Balogh Tibor – Bayankhuu, Batsaikhan – Kiss Katalin – Ulcz Gyula (szerk.): *Keleti Kiskönyvtár 2–3.* PTE TTK Földrajzi Intézet, Ázsia Központ, Pécs, 2005: 287–298.